

UOT 94(479.24); UOT 930:314

HİKMƏT ƏHMƏDOV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

LEYLA VAQİF QIZI

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

Leyla-vaqif@mail.ru

XIX ƏSRDƏ GƏNCƏ BÖLGƏLƏRİ ÜZRƏ ƏHALİNİN ETNİK TƏRKİBİ

Məqalə XIX əsrdə Gəncə bölgəsinin demoqrafik durumu və əhalinin etnik tərkibi məsələləri tarixi-xronoloji kontekstdə tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın aparılması zamanı mənbələrdən Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyasının Aktları (Акты Кавказской Археографической Комиссии), 1851-ci ildə Rusiyanın quberniya və qəzaları üzrə əhali tədqiqatları (О народонаселении России по губерниям и уездам) və Qafqaz Statistik Komitəsinin (Кавказский Статистический Комитет) müxtəlif illər üzrə təqvim-məlumatlarından istifadə olunmuşdur. Proseslərin tarixi kontekstdə elmi əsaslarla qiymətləndirilməsi üçün statistik, müqayisəli təhlil metodlarından geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Yelizavetpol, əhali, siyahıyaalma, statistik məlumat, etnik tərkib.

Giriş. Azərbaycanın qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik Gəncə bölgəsinin XIX əsrdə demoqrafik durumu, o cümlədən etnik tərkibi məsələsi, Vətən tarixşünaslığında aktual məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bu, bir tərəfdən, XIX əsrdə Azərbaycandakı mürəkkəb hərbi-siyasi hadisələrlə, digər tərəfdən də, həmin hadisələrin davamı olaraq çarizmin bütövlükdə Qafqazda apardığı köçürmə siyasəti nəticəsində bölgənin milli və etnik tərkibinin zoraki şəkildə dəyişdirilməsi, demoqrafik durumun bütün ölkə miqyasında etnik qarşıdurmalara, ağır sosial və iqtisadi problemlərə yol açması faktı ilə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycandakı işğallarını təsbit edən çarizm ölkənin inzibati idarəçiliyini də işğal rejiminə uyğunlaşdırmışdı. İşğaldan sonra ilk mərhələdə Qarabağ, Şəki, Şamaxı xanlıqlarında idarəçilik sistemi saxlanılsa da, ruslara ciddi müqavimət göstərən xanlıqlarda, o cümlədən Gəncə xanlığında xan üsul-darəsi ləğv edilmişdi. Tezliklə bu siyasət digər Azərbaycan xanlıqlarına da şamil edildi: əyalətlərin və inzibati dairələrin başına rus komendantları gətirildi, bütün ölkədə komendant üsul idarəsi bərqərar edildi [3, s.33]. Lakin çarizmin müstəmləkəçilik sistemi genişləndikcə və Azərbaycanın Rusiyanın xammal bazasına çevrilməsi prosesi sürətləndikcə onun idarəçilik sisteminin təkmilləşdirilməsi, daha doğrusu, inzibati və fiskal baxımdan mərkəzə tam tabe etdirilməsi zərurəti ortaya çıxdı. 1837-ci ildə senator Qanın başçılığı ilə idarəçilik sisteminin islahatı layihəsi (“Учреждение для управления Закавказским краем”) hazırlandı və bu layihədə “yerli sosial-hüquqi və mədəni-etnik xüsusiyyətlərin heçə sayılması son həddə çatdırıldı” [12, s.33]. Layihə əsasında 1840-cı ilin aprelində verilən Fərman ilə Cənubi Qafqaz Gürcü-İmeretiya və Kəspə quberniyalarına ayrıldı. Sonradan bu Fərmana bəzi düzəlişlər edildi, çar I Nikolayın 1846-cı il 14 dekabr tarixli fərmanı ilə isə Cənubi Qafqazın inzibati-ərazi bölgüsündə yeni dəyişikliklər həyata keçirildi. Diyar Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd quberniyalarına bölündü. Keçmiş Kəspə vilayətinə daxil olan qəzalar Şamaxı quberniyasına birləşdirildi, Quba qəzası isə Dərbənd quberniyasında qaldı [ətraflı bax: 6, s.1-42].

Əsas hədəfi Qafqazdakı üsyankar elementləri təslim etmək, yerli əhalini tamamilə siyasi və idarəçilik həyatından uzaqlaşdırmaq, müstəmləkəçiliyi geniş bir şəkildə bərqərar etmək olan bu islahat gözlənilən nəticəni verməyincə, çarizm yeni inzibati idarəçilik sistemini qurmaq qərarına gəldi. Gəncə və ətraf bölgələr Rusiyanın Qafqazdakı müstəmləkəçi sistemində əhəmiyyətli yer tuturdu. 1804-cü ildə Gəncə şəhəri ruslar tərəfindən işğal edildikdən sonra [1, s.120-123], 1804-cü ilin aprelində Gəncənin adı da dəyişdirilərək çar I Aleksandrın arvadı Yelizavetanın şərəfinə “Yelizavetpol” adlandırıldı [8, c.594]. Yaradılan Yelizavetpol dairəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz islahatdan sonra Gürcü-İmeretiya quberniyasının, 1846-cı ildə Tiflis quberniyasının tərkibinə daxil edildi. 1867-ci il dekabrın 9-da verilən Fərman ilə Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. Bakı quberniyasından Şuşa və Nu-

xa qəzaları, Tiflis quberniyasından Yelizavetpol qəzası, İrəvan quberniyasından ləğv edilmiş Ordubad qəzasının bir hissəsi onun tərkibinə daxil edildi, yeni Qazax və Zəngəzur qəzaları yaradıldı. 1873-cü ildə Yelizavetpol quberniyası tərkibində Ərəş, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları təşkil olundu [11, s.III].

İşğaldan sonrakı dövrdə Şimali Azərbaycanın, o cümlədən Gəncə bölgəsinin əhalisi, say və hərəkət dinamikası, eləcə də etnokonfessional durumunu müəyyən etmək üçün statistik materiallar xeyli dərəcədə olsa da, 1897-ci il əhali siyahıyaalınmasına qədərki dövr üçün məlumatlar xeyli kasaddır. Gəncə bölgəsinin demoqrafik vəziyyəti ilə bağlı mənbələrin arasında Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyasının Aktları (*Акты Кавказской Археографической Комиссии*), 1851-ci ildə Rusiyanın quberniya və qəzaları üzrə əhali tədqiqatları (*О народонаселении России по губерниям и уездам*) və Qafqaz Statistik Komitəsinin (*Кавказский Статистический Комитет*) müxtəlif illər üzrə təqvim-məlumatlarıdır. O zamana qədər imperiyada əhali siyahıyaalınması keçirilmədiyi üçün, bu mənbələrdəki məlumatları müqayisə etmək çox çətindir, çünki mötəbərlik dərəcəsi yüksək deyildir.

Gəncə bölgəsinin, eləcə də bütün Şimali Azərbaycanın demoqrafik vəziyyəti haqqında əlimizdə ən mötəbər mənbə isə 1897-ci ildə keçirilmiş əhali siyahıyaalması ilə bağlı 1904-cü il nəşridir. Yelizavetpol quberniyası 1867-ci ildə təşkil edilmişdir, bu müddətdə isə Rusiya imperiyasında siyahıyaalmanın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulsa da, müxtəlif səbəblərdən, onu yalnız 1897-ci ildə reallaşdırmaq mümkün olmuşdur. 1895-ci il iyunun 5-də çar II Nikolayın fərmanı ilə 1897-ci ildə baş tutan əhali siyahıyaalmasında başlıca diqqət əhəlinin sayına, dil və din mənsubiyyətinə, yaş və cinsinə, təsərrüfat məşğuliyyətinə, savadlılıq dərəcəsinə yönəldilmişdir [7]. Siyahıyalmanın nəticələri öz əksini 1904-cü il nəşrində tapmışdır (*Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года* - 13).

1851-ci ildə Rusiyanın quberniya və qəzaları üzrə əhali tədqiqatlarına görə, Qori, Yelizavetpol, Sığnaq, Telavi və Tiflis qəzalarını, həmçinin Dağ dairəsini, Car-Balakən hərbi dairəsini, Osetiya dairəsini və Tuş-Pşav-Xevsur dairəsini əhatə edən Tiflis quberniyasının əhalisi 491.485 nəfər olub, onlardan 267.786 nəfəri kişilər, 223.699 nəfəri isə qadınlar idi. Bu araşdırmalardan bəlli olur ki, Yelizavetpol qəzasında kişilərin sayı 48.888 nəfər olmuşdur, qadınların sayını məyyən etmək isə mümkün olmamışdır [10, s.139-140].

1885 və 1886-cı illərə görə Yelizavetpol quberniyasının əhalisinin qəzalar üzrə bölgüsü aşağıdakı şəkildə olmuşdur:

1885-ci il 1 yanvar tarixinə aid məlumat: Yelizavetpol - 91.649; Ərəş - 45.755; Nuxa - 79.171; Qazax - 85.683; Cavanşir - 56.143; Cəbrayıl - 59.323; Zəngəzur - 96.210; Şuşa - 79.865 (Cəmi: 670.111 nəfər) [9, s.202].

1886-cı il 1 yanvar tarixinə aid məlumat: Yelizavetpol - 92.621; Ərəş - 46.267; Nuxa - 80.209; Qazax - 86.861; Cavanşir - 56.667; Cəbrayıl - 59.778; Zəngəzur - 96.902; Şuşa - 81.157 (Cəmi: 677.645 nəfər) [9, s.202].

1880 və 1886-cı illərin statistik məlumatlarını müqayisə etsək, quberniyanın əhalisinin etnik tərkibində aşağıdakı dəyişiklikləri görə bilərik:

1880-ci il 1 yanvar tarixinə aid məlumat: Azərbaycan türkləri – 60,28 %; Ruslar – 1,5 %; Kürdlər – 2,59 %; Udilər – 1,63 %; Ermənilər – 32,63 %; Digəriləri – 1,37 % [13, s.22].

1886-cı il 1 yanvar tarixinə aid məlumat: Azərbaycan türkləri – 62,8 %; Ruslar – 1,91 %; Udilər – 1,04 %; Ermənilər – 33,1 %; Digəriləri – 1,15 % [9, s.203].

Yelizavetpol quberniyasının konfessional durumuna gəlincə, 1886-cı il məlumatlarına görə, əhəlinin 63,25 %-ni müsəlmanlar, 36,47 %-ni xristianlar, 0,28 %-ni isə yəhudilər təşkil etmişdir [9, s.203].

1897-ci ildə keçirilmiş əhali siyahıyaalması ilə bağlı 1904-cü il nəşrində göstərilir ki, “Yelizavetpol quberniyası Zaqafqaziyanın ən böyük quberniyalarından olub ... səkkiz qəzadan ibarətdir: Yelizavetpol, Ərəş, Nuxa, Qazax, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur və Şuşa” [11, s.III]. 1897-ci əhali siyahıyaalmasına görə, Yelizavetpol quberniyasının əhalisinin sayı 878.415 nəfər olub qəzalar üzrə aşağıdakı şəkildə olmuşdur: Yelizavetpol - 162.778; Ərəş - 67.277; Nuxa - 129.555; Qazax - 112.074; Cavanşir - 72.719; Cəbrayıl - 66.360; Zəngəzur - 137.871; Şuşa - 139.771.

Quberniyada əhalinin sayına görə ən böyük qəzalar Yelizavetpol, Şuşa və Zəngəzur, sıxlığına görə isə Nuxa olmuşdur; əhalinin ən az sayı olan qəza Cəbrayıl, sıxlığın ən seyrək olduğu qəza isə Cavanşir olmuşdur [11, s.III-IV, 1-2].

Yelizavetpol quberniyasında şəhər əhalisi ümumi əhalinin 10,16 %-ni, kənd əhalisi isə müvafiq olaraq – 89,84 %-ni təşkil edirdi. Quberniyada kişilərin sayı, Rusiya imperiyasının digər bölgələrinə nisbətən, üstünlük təşkil edirdi, o cümlədən, Yelizavetpolda – 55,62 %, Ərəşdə – 82,20 %, Qazaxda – 76,20 %, Cavanşirdə – 56,34 %, Cəbrayılada – 70,96 % əhali kişilərdən ibarət idi [11, s.IV, 1-2]. Kənd və şəhər yerlərində bu faizlər xeyli dəyişirdi. Yaş qrupuna görə də quberniya əhalisi seçilirdi. Belə ki, kəndlərdə 1-10 yaş arası uşaqların faiz üstünlüyü şəhərlərdə 20-29 yaş üstünlüyü ilə əvəz olunurdu [11, s.V, 7-17]. Bölgə əhalisinin ailə vəziyyətinə gəlincə, evli olanların ən böyük faizi 40-49 yaş arası, subayların ən böyük faizi isə 20-29 yaş arası olaraq göstərilir. Qadınların 77,56 %-i, kişilərin isə 68,00 %-i evli olmuşdur [11, s.VI, 20-25].

Ümumiyyətlə, 1897-ci il əhali siyahıyılması etnik tərkibə görə məlumatları əks etdirmir, sadəcə danışdıqları dilə görə bu mənsubiyyəti müəyyən edir. Bu səbəbdən də, həmin məlumatların nə qədər dəqiq olması sual altındadır. Digər tərəfdən, nəşrdə Azərbaycan türk dili ifadəsi də işlədilməmişdir, konkret Gəncə quberniyasının əhalisi ilə bağlı isə “tatar dili” sözündən sonra “Azerbaydjan-ski” (*азербайджанский*) ifadəsi istifadə edilmişdir [11, s.3, 63]. Azərbaycan əhalisinin dinamikasını və quruluşunu araşdıran Ş.Muradov haqılı olaraq qeyd edir ki, bu dövrdə Azərbaycan, türk və tatar dillərində danışanların sayının qəsdən qarışıq salınması siyasi məqsəd daşımışdır [4, s.47]; bu məqsədin də mahiyyəti bölgədə Azərbaycan türklərinin üstün millət olduğunu gizlətməkdən ibarət olmuşdur.

Beləliklə, 1897-ci il əhali siyahıyaalmasına görə, digər Azərbaycan bölgələrində olduğu kimi, Gəncə quberniyasında da Azərbaycan türkləri (mənbədə tatarlar olaraq qeyd edilməkdədir) üstün olub 60,80 % idi [11, s.3, 63]. Nəşrdə erməni dilində danışanların faizi 33,26 göstərilmişdir ki, bu da 1897-ci ilə doğru çarizmin bölgədə həyata keçirmiş olduğu köçürmə siyasətinin, dəqiq desək, ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsinin nəticəsidir.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən İran ərazisində yaşayan ermənilərin kütləvi şəkildə tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi rəsmiləşdirilmişdir [5, s.69]. Təkcə 1828-ci ilin fevral-iyun ayları içərisində Qacar dövlətindən Şimali Azərbaycan ərazisinə 8249 erməni ailəsi, yəni 40.000 nəfər (bəzi mənbələrə görə isə 90.000) erməni köçürülmüşdür [5, s.74; həmçinin bax: 14, s.180]. Yenə eyni qaydada, Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanan 1829-cu il Ədirnə müqaviləsinin 4-cü maddəsinə görə, Osmanlı dövlətindən köç edən ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsinə qərar verilmiş, təkcə 1830-cu ildə bu bölgələrə 22.000-ə yaxın erməni köçürülmüşdür [2, s.37; həmçinin bax: 15, s.539-540].

Gəncə quberniyasının əhali tərkibində digər etnik nümayəndələrə gəlincə, qeyd etdiyimiz 1897-ci il siyahıya almasında bu məlumatlar aşağıdakı şəkildə əks olunmuşdur: Velikoruslar - 1,61; Maloruslar - 0,10; Beloruslar - 0,33; Polyaklar - 0,07; Almanlar - 0,36; Yunanlar - 0,06; Tatlar - 0,20; Kürdlər - 0,35; Yəhudilər - 0,02; Gürcülər - 0,14; Ləzgilər - 2,57; Digəriləri - 0,13 [11, s.VII, 3, 62-63].

Quberniyada konfessional vəziyyətə gəlincə, bu dövrdə əhalinin yarısından çoxu – 62,93 %-i müsəlmanlar olub, digəriləri qriqoryan, pravoslav, yəhudi, protestant və katoliklər olmuşdur. Pravoslavlar əsasən ruslar və gürcülər, qriqoryanların əksəriyyəti isə ermənilər idi, hərçənd ki, ermənilərin arasında katolik olanlar da var idi [11, s.VII, 60-61, 65-67].

Beləliklə, 1886-cı il ilə müqayisədə Yelizavetpol quberniyasının etnokonfessional durumunda böyük olmasa da, bəzi dəyişikliklər olmuşdur: Azərbaycan türklərinin sayı 62,8 %-dən 60,80 %-ə, müsəlmanların sayı isə müvafiq olaraq 63,25 %-dən 62,93 %-ə düşmüş, xristianların sayı 36,47 %-dən 37,07 %-ə yüksəlmişdir [müqayisə et: 9, s.202-203]. Bu faktlar, bir tərəfdən, çarizmin Şimali Azərbaycanda apardığı köçürmə siyasətinin, daha doğrusu, xristian əhalinin sayının artırılması siyasətinin nəticəsidirsə, digər tərəfdən də, ölkədə türk-müsəlman əhalinin sosial vəziyyətinin daha ağır olması və nəticə etibarilə ölüm faizinin də göstəricisidir.

Nəticə. XIX əsrdə Yelizavetpol quberniyasının demoqrafik tədqiqi nəticəsində belə qənaətə gəlmək olur ki, Gəncə bölgəsində yaşayan əhalinin əsas hissəsini Azərbaycan türkləri və digər mü-

səlman xalqlar təşkil etmişdir. Nəzərdən keçirdiyimiz mənbələrin məlumatları göstərir ki, bu dövrdə yaşanan hərbi-siyasi proseslər, o cümlədən Rusiyanın Şimali Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi və müstəmləkəyə çevrilməsi, o cümlədən yerli əhalinin münbit torpaqlardan zorla köçürülməsi və həmin torpaqlarda ermənilərin yerləşdirilməsi bəzi miqrasiya proseslərinə gətirib çıxarmış, Gəncə bölgəsinin əhalisinin etnokonfessional tərkibində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Lakin bu prosesləri əks etdirən mənbələr, eyni zamanda ermənilərin Qafqazda gəlmə bir xalq olduğunu isbatlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babazadə E.T. Gəncə xanlığının tarixindən (rus dilindən tərcümə, 2-ci nəşri). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2012 – 428 s.
2. Əliyeva F. Ermənilərin “Erməni vilayəti”ndə məskunlaşdırılması məsələsi // “Tarix və onun problemləri”, 2011, sayı 2, s.33-43.
3. Məmmədzadə N.A. XIX əsrin birinci yarısında çar Rusiyasının işğalçılıq siyasəti və Şimali Azərbaycan // “Tarix və onun problemləri”, 2011, sayı 4, s.33-36.
4. Muradov Ş. Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası və quruluşu: əsas demoqrafik və etno-demoqrafik dəyişikliklər (1897-2007-ci illər). Bakı, “Elm”, 2008 – 240 s.
5. Nəcəfli G.C. Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına məqsədyönlü şəkildə köçürülməsi (yeni qaynaqlar işığında) // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2015, sayı 3, s.68-77.
6. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского, том IX, 1884 – 1013 с.
7. Высочайше утвержденное 5-го июня 1895 года Положение о первой всеобщей переписи населения Российской империи. Санкт-Петербург: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1895, [2], 3 – 18 с.
8. Высочайший рескрипт генерал-лейтенанту кн. Цицианову, от 5-го февраля 1804 года // АКАК, том II, 1866, док. № 1186, с.593-594.
9. Кавказский Статистический комитет. Е.Кондратенко. 1886 // Кавказский календарь на 1887 год. Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1886 – 490 с.
10. О народонаселении России по губерниям и уездам LIII. Тифлисская губерния // Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 году Петра Кеппена. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1857, 297 стр.
11. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. и с предисловием Н.А.Тройницкого. [Санкт-Петербург]: издание Центрального Статистического Комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. Елизаветпольская губерния. – 1904, XII, 184 с.
12. Петрушевский И.П. Система русского колониального управления в Азербайджане в первой половине XIX века // Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX века. Часть первая. Феодалные отношения и колониальный режим 1827-1843 гг. Баку, «Renessans A», 2014, с.7-44.
13. Пространство и население Кавказского Наместничества // Кавказский календарь на 1881 год. Тифлис, Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1880.
14. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. Москва, 1958.
15. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852 – 1001 с.

ХИКМЕТ АХМЕДОВ

Доктор философии по истории, Бакинский Государственный Университет

ЛЕЙЛА ВАГИФ КЫЗЫ

Доктор философии по истории, Бакинский Государственный Университет

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ГЯНДЖИНСКОГО РЕГИОНА В XIX ВЕКЕ

В статье исследуется демографическая ситуация и этнический состав населения Гянджинского региона в XIX веке в историко-хронологическом контексте.

В ходе исследования источниками послужили акты Кавказской археологической комиссии (Акты Кавказской археологической комиссии), перепись 1851 г. губерний и уездов России (О населении России в губерниях и уездах) и Кавказского статистического комитета (Кавказский статистический комитет). Методы статистического и сравнительного анализа широко используются для оценки процессов в историческом контексте на научной основе.

Ключевые слова: Елизаветполь, население, перепись, статистика, этнический состав.

HIKMAT AHMADOV

Doctor of Philosophy in History, Baku State University

LEYLA VAGİF QIZI

Doctor of Philosophy in History, Baku State University

ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF THE GANJA REGION IN THE XIX CENTURY

The article examines the demographic situation and ethnic composition of the population of the Ganja region in the 19th century in a historical and chronological context.

In the course of the study, the sources were the acts of the Caucasian Archaeological Commission (Acts of the Caucasian Archaeological Commission), the 1851 census of the provinces and districts of Russia (On the population of Russia in the provinces and districts) and the Caucasian Statistical Committee (Caucasian Statistical Committee). Statistical and benchmarking methods are widely used to assess processes in a historical context on a scientific basis.

Keywords: Elizavetpol, population, census, statistics, ethnic composition.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 noyabr 2021-ci il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 dekabr 2021-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d.Sevil Heydərova, t.e.d. Qabil Əliyev.